

|

DE REDDINGBOOT IS VOL

In de vroege ochtend van 25 november 1944 hoorden de gevangenen in Auschwitz-Birkenau een oorverdovende explosie. Ze verlieten hun barakken en zagen hoe de gaskamers en crematoria – onderdeel van de grootste moordmachinerie in de geschiedenis van de mensheid – in puin vielen. De meesten namen aan dat dit het gevolg was van sabotage van binnenuit en de duizenden bewoners juichten dan ook inwendig. Toch was het uiterst efficiënte moordinstrument van de *Endlösung* niet omvergehaald door Joden, maar door de meedogenloze architect van de genocide zelf, ss-leider Heinrich Himmler.

Op de ochtend dat hij voor het eerst in Duitsland was – 20 april 1945 – werd Norbert Masur badend in het koude zweet wakker. Uit alle windstreken van het *Vaterland* waren nazieleiders onderweg naar Berlijn om de 56e verjaardag van Adolf Hitler te vieren; dat zou die avond gebeuren in de Führerbunker, waar Hitler zich had teruggetrokken nu het Duizendjarige Rijk overal om hem heen afbrokkelde. Onder de genodigden bevond zich ook de man die Masur na zijn geheim gehouden vliegreis zou ontmoeten.

Terwijl Masur vervuld van zorg wachtte tot het tijd was voor het onderhoud, vroeg hij zich verwonderd af waarom hij er eigenlijk mee had ingestemd de reis, die hij de avond tevoren in het diepste geheim had ondernomen, te maken. Het was een gevaarvolle trip en dat niet alleen vanwege de vrijwel continue duikvluchten van de geallieerde vliegtuigen tijdens de tocht van het Berlijnse vliegveld Tempelhof naar het weelderige buitenverblijf van de gastheer die de historische bijeenkomst had belegd.

Norbert Masur was vanuit Zweden vertrokken als vertegenwoordiger van het Joods Wereldcongres en nu zou hij de man ontmoeten die vrijwel in zijn eentje verantwoordelijk was voor de bijna totale uitroeiing van het Joodse volk. Als de in zijn bunker verscholen Führer had geweten dat een vertegenwoordiger van het door hem zo gehate volk in de buurt stond te wachten op een onderhoud met zijn machtigste handlanger, zouden de gevolgen bijna zeker rampzalig zijn geweest.

Terwijl Masur stond te wachten, was hij zich niet bewust van de gebeurtenissen die tot die onwaarschijnlijke reis hadden geleid; ook had hij geen idee van de rol die een hem onbekende, ultraorthodoxe vrouw had gespeeld bij de totstandkoming van zijn zo belangrijke missie.

Wat Hitler betrof, hij diende nog één taak af te maken voordat hij en zijn maîtresse de blauwzuurcapsules zouden innemen, waarvan in de bunker een voorraadje was aangelegd. Dat moest gebeuren vóór de komst van de oprukkende strijdkrachten, het Rode Leger, dat vastbesloten was de man te pakken te krijgen die verantwoordelijk was geweest voor jarenlang verschrikkelijk lijden. Maar als het Rijk gedoemd was ten onder te gaan, zou de Führer, zo was zijn stellige voornemen, ook de laatste Joden daarin meesleuren en daarmee de *Endlösung*, die nog niet volledig gerealiseerd was, voltooien.

De stelselmatige uitroeiing van de Europese Joden was vijf maanden daarvoor overigens al gestopt, met de vernietiging van de gaskamers van Auschwitz (25 november). Wel waren er sindsdien nog tienduizenden Joden bezweken tijdens de slopende dodenmarsen of als gevolg van de hongersnood en de ziekten die de nog overgebleven concentratiekampen teisterden. De nog levenden wachtte hetzelfde lot als de bijna zes miljoen mensen die al het slachtoffer waren geworden van de afschuwelijke, door de nazi's begane genocide, tenzij er nog iets werd ondernomen om Hitlers bevelen te herroepen.

Masurs missie bestond dan ook daarin dat ze de dreigende uitroeiing van de Europese Joden moest zien te voorkomen. Die zware last drukte die dag op zijn schouders terwijl hij stond te wachten op het moment dat het onwaarschijnlijke onderhoud, dat weinigen voor mogelijk hadden gehouden, zou plaatsvinden. Toen hij om middernacht nog steeds stond te wachten, had het er alle schijn van dat zijn reis vergeefs was geweest, maar ten slotte hoorde hij, precies om 2.30 uur, een auto naderen. Toen het voorportier werd geopend, stond Norbert Masur oog in oog met de Duivel.

Dat er in die fase van de oorlog überhaupt nog Joden te redden waren, valt te verklaren door een buitengewone samenloop van omstandigheden en door een wonderlijk stel ‘hoofdrolspelers’, met ‘helden’ en ‘schurken’ die elkaar om tal van redenen – historici proberen die nog altijd te duiden – zouden treffen in het donkerste uur van de geschiedenis.

Tegenwoordig hebben toeristen die naar Sankt Gallen in Zwitserland gaan, het gevoel dat ze in een ansichtkaart zijn terechtgekomen. Verscholen in een dal tussen het Bodensee en de spectaculaire, met sneeuw bedekte bergtoppen van de Appenzeller Alpen, wordt het stadje omgeven door pittoreske vakwerkhuisen, glooiende groene weiden en middeleeuwse bouwwerken die nog dateren uit de 7e eeuw, toen het dorp werd gesticht door een Ierse monnik. Een 8e-eeuwse abdij torent nog altijd boven de stad uit en de bibliotheek is op de Werelderfgoedlijst van de UNESCO geplaatst. In de 10e eeuw verbleef een benedictijner non, Wiborada (Wiberat), in een cel in de abdij; zij waarschuwde de bewoners voor een dreigende inval van Hongaren – zelf verloor ze het leven in een poging de abdij te redden. Vanwege haar heldhaftige pogingen werd ze heilig verklaard. Daarmee was Wiborada de eerste vrouw die door de rooms-katholieke Kerk werd gecanoniseerd. Negen eeuwen later zou een al even moedige vrouw eveneens haar stempel op de stad drukken.

Toen Recha Sternbuch in 1928 met haar verse echtgenoot neerstreek in Sankt Gallen, zag de stad er nauwelijks anders uit dan tegenwoordig. Ze dacht dat de plaats een veilig en welvarend oord was, waar je een gezin kon stichten. Maar net als in Wiborada’s dagen pakten zich donkere wolken samen aan de grens.

Recha werd in 1905 geboren in Krakau (Polen), als dochter van rabbijn Markus (Mordechai) Rottenberg. Deze was een gerespecteerde chassidische geleerde, wiens interpretaties van de Talmoed in heel Europa bekend waren. Aan het begin van de 20e eeuw gaven veel orthodoxe gemeenschappen, vooral die in West-Europa, toe aan de door de jongere generatie uitgeoefende druk om geloofszaken vrijzinniger en moderner te benaderen. Dat verontrustte de ouderen, die zich zorgen maakten om de groeiende invloed van conservatieve en reformistische stromingen die zich nu heftig deden gevoelen in de Joodse gemeenschappen. Daarbij was de Belgische stad Antwerpen een van de weinige gemeenschappen in het Westen waar de ultraorthodoxen – of *haredim* – het in het Joodse leven nog voor het zeggen hadden. In de middeleeuwen waren vrijwel alle Joden als ‘woekeraars’ de stad uitge-

jaagd of ze waren tijdens de kruistocht van paus Clemens V (1309) afgeslacht.¹ Toen Oostenrijk bij de Vrede van Utrecht (1713) de Zuidelijke Nederlanden kreeg toegewezen, mochten kleinere aantallen Joden in de stad terugkeren, al duurde het tot de Franse Revolutie (eind 18e eeuw) voordat zij hun nominale rechten terugkregen. Volledige godsdienstvrijheid werd hun pas gegund toen België zich losmaakte uit het Koninkrijk der Nederlanden (1830).

Antwerpen stond al sinds de 15e eeuw bekend als een van 's werelds belangrijkste diamantcentra: in 1456 was Lodewyk van Bercken op de propen gekomen met een revolutionaire manier om diamant te slijpen. In 1893 werd de eerste diamantbeurs opgericht; in die periode was de nijverheid al grotendeels in handen van de orthodoxe Joden – handelaren, diamantklovers en -slijpers – van wie velen waren gevlucht voor de pogroms in Oost-Europa.² Aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog was de Joodse gemeenschap in Antwerpen aangegroeid tot circa 35.000 zielen en de meesten van hen waren op enigerlei wijze betrokken bij de diamanthandel. Maar hoewel het de gemeenschap financieel voor de wind ging, maakten de ouderen zich zorgen over het feit dat de geestelijke behoeften onvoldoende werden bevredigd. Het joodse spirituele leven moest in stand worden gehouden en verder worden versterkt, anders zou de gemeenschap hetzelfde lot treffen als die van Brussel – een metropool waar de Joodse inwoners werden overvleugeld door Franse *émigrés* die zich in hoge mate hadden geassimileerd.

Daartoe richtten zij zich met een verzoek oostwaarts – naar Polen, waar de faam van een rabbijn die bekendstond om zijn strikte orthodoxie, mededogen en wijsheid, zich vanuit Galicië helemaal had verbreid tot in België. In 1912 kwam Markus Rottenberg in Antwerpen aan, met zijn vrouw Dvora, zes zonen en drie dochters – onder wie de zevenjarige Rachel (Recha); hij kwam de functie vervullen van opperrabbijn van de *haredi*-gemeenschap in de stad.³ Een paar weken daarvoor had rabbijn Rottenberg de oprichtingsvergadering bijgewoond van de *Agudath Israel* in Kattowitz (het huidige Katowice in Silezië) als vertegenwoordiger van de Raad van Thora-wijzen. Het doel van de bijeenkomst was geweest in de hele wereld de orthodoxe instellingen te versterken in het licht van de vermeende dreigingen die uitgingen van de vrijzinnige en zionistische stromingen. De rol van Recha's vader bij de stichting van de *Aguda* zou haar nadien voorzien van uiterst belangrijke 'geloofsbriefven'.⁴

Doordat ze opgroeide in een religieuze gemeenschap met precies omschreven genderrollen, waren er voor Recha weinig mogelijkheden om haar formele godsdienstonderwijs voort te zetten, maar het meisje had een niet te stillen dorst naar kennis en daarom bestookte ze haar broers elke dag met vragen wanneer ze uit school (de yeshiva) thuiskwamen. Aangezien meisjes in die tijd in België geen Joodse scholen konden bezoeken, ging Recha naar een kostschool, waar ze Frans en een beetje Vlaams leerde. Het gezin Rottenberg werd al gauw een plek waar mensen bij elkaar kwamen en waar levendig over geloofszaken gediscussieerd werd. En wanneer geleerde personen de heilige boeken bespraken, nam Recha alle informatie gretig in zich op – zo lag ze vaak in bed te luisteren hoe haar vader vol vuur de *midrasj* uitlegde aan bezoekers die van heinde en ver waren gekomen om van hem geestelijke leiding te ontvangen. Toen ze een tiener was, keken diezelfde bezoekers vaak verbaasd op wanneer het meisje volwaardig en met verstand van zaken deelnam aan hun discussies.

In 1905 – hetzelfde jaar dat Recha Rottenberg in Polen werd geboren – arriveerde Naftali Sternbuch in Bazel (Zwitserland), met zijn vrouw en zeven kinderen, onder wie zijn tienjarige zoon Yitzchok (Izaak). Hij was niet afkomstig uit het oude land, maar uit de Verenigde Staten, waar zijn familie acht maanden eerder heen was gevlucht na een pogrom in Moldavië.⁵ New York was in die tijd geen prettige omgeving voor een orthodoxe Joodse immigrant. Naftali besloot passage te boeken en in Zwitserland een nieuw leven te beginnen in een wonderschone middeleeuwse stad aan de Rijn – Bazel. De kleine Joodse gemeenschap aldaar vond haar oorsprong in de Franse Revolutie: de stad had toen een verzoek van Frankrijk ingewilligd en een tijdelijk verblijf gegund aan een handvol Joodse gezinnen die aan het antisemitische geweld in de Elzas wilde ontkomen. In 1805 bestond de Joodse gemeenschap in Bazel uit zo'n 128 zielen.⁶ Hun relatieve rust duurde krap dertig jaar; de Joden werden massaal verdreven toen het zelfstandige (half) kanton *Basel-Landschaft* werd gevormd. Pas in 1866 mochten de Joden zich voorgoed in die streek vestigen. Twee jaar later kwam het tot de oprichting van de eerste synagoge.

Het was, gerekend vanaf de datum van Sternbuchs komst, nog maar acht jaar geleden dat in Bazel het allereerste Zionistische Congres werd gehouden – in 1897 – voorgezeten door de stichter van het moderne zionisme, Theodor Herzl. In de jaren voor de Tweede Wereldoorlog waren de meeste *haredim* – ook Recha's vader, Markus Rottenberg – sterk antizionistisch. Velen

geloofden dat het Joden verboden was vóór de komst van de *moshiach* (messias) een Joodse staat in Palestina te stichten.

Het is goed mogelijk dat Naftali zich bij zijn keuze voor Bazel als vestigingsplaats heeft laten inspireren door de locatie van die historische zionistische bijeenkomst en er zijn eigen eenmansmissie van heeft gemaakt: hij wilde dat zijn godvrezendheid een tegenwicht zou vormen tegen de zionistische dreiging. Zijn komst in 1905 en zijn verschijning – lange baard en de bij de *chassidim* zo geliefde zwarte kleding – moeten zeker opzien hebben gebaard in de sterk geassimileerde Joodse gemeenschap die liever niet al te sterk de aandacht wilde trekken uit angst voor het uitlokken van antisemitisme. Sternbuch stichtte al snel de eerste *shtiebel* (of *shtibl*: gebedshuis) in Zwitserland, die van belang zou worden voor de steeds groter wordende gemeenschap van ultraorthodoxe Joden, die hem in latere jaren naar Bazel zouden volgen. Op zijn aanwezigheid werd aanvankelijk met argwaan en ook vijandigheid gereageerd, maar algauw slaagde hij erin, dankzij zijn geweldige gemeenschapszin, zijn gulheid, toewijding en warme persoonlijkheid, zijn burens voor zich te winnen.⁷ Het viel veel buurtgenoten – zowel Joden als *gojims* – op hoeveel plezier het gezin Sternbuch uitstraalde; uitgelaten Oost-Europese dansen, met muziek en drank: al die vrolijkheid maakte onderdeel uit van de chassidische traditie, maar slechts weinig Joden hadden die, in die stijve Zwitserse samenleving, eerder meegemaakt.⁸

Net als bij de Rottenbergs in Antwerpen, zochten vooraanstaande orthodoxe geleerden vanuit heel Europa Sternbuch op om met hem te overleggen en hem te helpen met zijn missie. Hij had zijn standpunt – verzet tegen een Joodse staat in Palestina – geleidelijk aan afgezwakt, ten gunste van een nieuwe beweging die ‘religieus zionisme’ werd genoemd; dit trachtte de overwegend seculiere kolonisten die naar het Heilige Land waren getrokken om er een Joodse staat te stichten, tot het geloof te bekeren. Een van de initiatiefnemers van de beweging was de latere opperrabbin van Palestina, Abraham Isaac Kook, die juist bij de Sternbuchs verbleef toen in 1914 de oorlog in Europa uitbrak. Hij zou nog bijna twee jaar bij het gezin blijven wonen, hoewel ze in die periode al van Bazel naar Sankt Gallen waren verhuisd.⁹ Hoewel hij het zionisme had omarmd, bleef Kook ernstige bedenkingen koesteren tegen de seculiere richting die de beweging opging. Toen Theodor Herzl in 1904 overleed, sprak rabbijn Kook een lofredede uit, waarin hij aangaf wat zijns inziens het hoofdbezwaar van de zionistische onderneming was, namelijk het feit ‘dat ze boven aan hun lijst van prioriteiten niet de heiligheid van God en

de betekenis van Zijn naam hebben gezet, terwijl dat de macht is die Israël in staat zal stellen te overleven'.¹⁰ Kooks langdurige verblijf bij de Sternbuchs had vermoedelijk veel te maken met de ongewoon soepele opstelling van het gezin ten aanzien van Palestina en zou weer in belangrijke mate doorwerken in hun latere reddingsactiviteiten.

In 1928 werd de familie Rottenberg door rampspoed getroffen: Recha's tante overleed onverwachts en liet een dochtertje van vier jaar achter, Ruth. Recha kon de gedachte niet verdragen dat het meisje zonder moeder zou moeten opgroeien. Recha was nog niet verloofd en ze veroorzaakte dan ook opschudding bij haar familieleden door te melden dat ze Ruth wilde adopteren als ze een man kon vinden die bereid was met haar te trouwen om het meisje dan samen groot te brengen. Dat nieuwtje vond zijn weg in de *haredi*-kringen. De dochter van de grote rabbijn Rottenberg was beschikbaar, maar ze vormde wel een ongewone partij. Nieuwsgierig geworden vertrok Isaac Sternbuch, die in de sterk geassimileerde Joodse gemeenschap van Zwitserland geen vrouw had kunnen vinden, naar België om de rabbijn en diens dochter te ontmoeten. Een dergelijke onderneming paste wonderwel in de orthodoxe traditie van de *shidduch* – een vorm van koppelarij die nog uit de middeleeuwen stamde en werd toegepast om Joodse paren te vormen. Dat nam niet weg dat de meeste mannen zich toch wel achter de oren moeten hebben gekrabd bij het vernemen van de ongebruikelijke voorwaarde die Recha had gesteld aan degenen die naar haar hand dongen. Maar Isaac kende geen twijfels – hij was meteen gecharmeerd van de wereldse jonge vrouw. Binnen een paar weken waren ze getrouwd en toen het paar naar Zwitserland reisde, waren ze vergezeld van een meisje dat ze als hun eigen kind zouden opvoeden.¹¹

Zwitserland bezorgde Recha aanvankelijk een soort cultuurschok. Doordat ze in Antwerpen als de dochter van een alom gewaardeerde rabbijn was opgegroeid te midden van *haredi*-joden, was ze na aankomst in Sankt Gallen verbaasd: in de stad woonde maar een heel kleine Joodse gemeenschap, ongeveer 650 in getal.¹² En de meesten deelden ook niet haar orthodoxe opvattingen – dat ondanks Sternbuchs inspanningen. Pas in 1919 hadden de eerste orthodoxe Joden zich in het kanton gevestigd en hoewel er twee synagogen waren, waren beide wat de Sternbuchs betrof te vrijzinnig. Wel gingen ze, bij gebrek aan beter, naar de provisorische 'sjoel' die Naftali had opgezet voor het geringe aantal orthodoxe inwoners. Gelukkig hadden de Rottenbergs thuis Duits gesproken en was Recha als kind naar een Franse

school gegaan, zodat ze bij haar komst in Zwitserland al accentloos twee van de drie hoofdtalen van het land sprak.

Sankt Gallen was in die tijd het centrum van de Zwitserse textielhandel. De ligging, vlak bij de Duitse én Oostenrijkse grens, was een gunstige factor voor de handel met de Europese buurlanden, die van zo groot belang was voor de economische voorspoed in Zwitserland. In het begin was Sternbuch er vanuit Bazel naartoe gereisd om er een borduurwerkfabriek op te zetten. Zijn zonen Isaac en Elias (Eli) dreven de succesvolle zaak samen met hun vader en het ging allen voor de wind. Dankzij de goed draaiende business kon Isaac een groot, gerieflijk modern appartement aanschaffen, dat zich goed leende voor het stichten van de grote gezinnen die de *haredim* ook toen al als een noodzaak zagen om de toekomst van het Joodse volk veilig te stellen. Als getrouwde vrouw werd van Recha verwacht dat zij, om religieuze redenen, hoofdbedekking zou dragen. Later zouden veel ultraorthodoxe vrouwen hun hoofd kaalscheren en een pruik dragen om zo aan de verplichting te kunnen voldoen. Maar in die tijd droegen vrouwen eerder hoofd-
doeken en hoeden. Kort na de huwelijksvoltrekking fabriceerde Recha een heel modieus hoofddeksel dat zij een ‘tulband’ noemde en dat in de straten van Parijs niet had misstaan. Het zou haar handelsmerk worden. Anders dan bij de orthodoxe mannen die dankzij hun lange baard en zwarte kleding meteen als religieuze joden te herkennen waren, bleek haar voorkomen vaak handig in haar omgang met zowel *gojims* als seculiere Joden, voor wie men haar dan ook al snel aanzag. Als gevolg van haar afgeschermd opvoeding had Recha nooit te maken gehad met onvervalst antisemitisme – niet dat de Belgen nu zoveel vriendelijker voor de Joden waren dan de Zwitsers. Maar in Antwerpen was Recha, behalve op school, niet vaak in contact gekomen met de *gojse* (niet-Joodse) mensen. Om hun eigenheid te bewaren gaven de *haredim* er, behalve bij het handeldrijven, de voorkeur aan vast te houden aan hun hechte gemeenschap.

Pas in 1874 gunde de (sterk gereviseerde) Zwitserse grondwet de Joodse burgers in het land eindelijk volledige burgerrechten en godsdienstvrijheid en daarmee was Zwitserland een van de laatste Europese landen die de Joodse emancipatie formaliseerde. De oude vooroordelen bleven overigens bestaan en de Joden werden over het algemeen nog altijd beschouwd als vreemde elementen in het Zwitserse openbare leven.

De Zwitserse historicus Simon Erlanger schrijft de vijandige opstelling je-

gens de Joden toe aan een aantal uitzonderlijke factoren die samenhangen met het gefragmenteerde karakter van de politieke en sociaal-linguïstische structuren. Toen de Zwitserse bondsstaat in 1848 formeel gestalte kreeg, waren er 25 kantons¹³ – bestuurlijke districten, elk met een eigen grondwet, regering en rechtspraak. De meeste ervan zijn overwegend Duitstalig, maar in grote delen van het land wordt ook Frans en Italiaans gesproken, wat voor nog meer taalkundige en culturele contrasten zorgde, en voor scherpe scheidslijnen. Er ontstonden tevens grote religieuze verschillen tussen katholieken en protestanten. Het overwegend rurale land, dat midden in Europa tussen andere naties ingeklemd ligt, bestond voornamelijk uit ambachtslieden, melkveehouders, neringdoenden en kooplieden. De Eerste Wereldoorlog zorgde voor een geweldige beroering, waardoor de stabiliteit, die na het Congres van Wenen – waarbij de Zwitserse zelfstandigheid (1815) was erkend – zo zorgvuldig gekoesterd was, dreigde weg te vallen. Het Congres zorgde formeel ook voor die ene bepalende factor waardoor het land zich twee eeuwen lang zou kunnen handhaven: neutraliteit. En hoewel dit inhield dat Zwitserland officieel geen partij koos tijdens de Grote Oorlog, schaarde de Duitstalige meerderheid zich in het conflict toch merendeels achter de *Kaiser*, terwijl de Frans- en Italiaanssprekende kantons geneigd waren de kant van de geallieerden te kiezen.¹⁴

Toen in 1918 vrede werd gesloten, moesten de kloven worden gedicht. ‘Het vinden van een gemeenschappelijke noemer werd wel van cruciaal belang,’ merkt Erlanger op. ‘Maar wanneer een samenleving moeite heeft een positieve gemeenschappelijke identiteit vast te stellen, kan ze in plaats daarvan kiezen voor een negatieve; als je niet kunt aangeven wie je bent, kun je in ieder geval wel zeggen wie je niet bent. De natie vond zich in het uitgangspunt ‘niet-Joods’. ‘Joods’ ging het tegenovergestelde betekenen van ‘Zwitsers’. De Jood was in essentie ‘die andere’, wat het collectief een gezicht gaf.

Na de Eerste Wereldoorlog begon een nieuw woord langzaam ingang te vinden: *Überfremdung* – te veel buitenlanders / te veel vreemde invloeden. Meer en meer ging een xenofobie postvatten die een verregaande invloed zou hebben op het overheidsbeleid in de woelige jaren die zouden volgen. Al in 1917 riep de Zwitserse overheid een ‘Federale politie voor buitenlanders’ – Vreemdelingenpolitie genoemd – in het leven, die het spookbeeld van de buitenlandse invloeden moest verjagen: die dreigden de nationale identiteit aan te tasten, zo klonk het beschuldigend.¹⁵ Nu wilde het geval

dat het aantal in Zwitserland verblijvende buitenlanders sinds de oorlog juist sterk was gedaald, wat aangeeft dat die dreiging grotendeels uit de duim was gezogen. In 1910 maakte het aantal buitenlanders dat in Zwitserland woonde, 14,7 procent uit op het totaal. In 1920 was dat percentage afgenomen tot 10,4; en de aantallen zouden nog verder dalen: in 1941 was nog maar 5,2 procent van de Zwitserse bevolking 'buitenlands'.¹⁶ Wel werd uit het hol gepraat meer en meer duidelijk dat het woord *Überfremdung* in feite synoniem was met *Verjudung* – judaïsering. (Dat was in 2002 de conclusie van een nationale commissie die het Zwitserse vluchtelingenbeleid tijdens het nazitijdperk had bestudeerd; ze stelde vast dat tegen buitenlanders gerichte maatregelen vooral bedoeld waren geweest om de Joodse immigratie aan banden te leggen.¹⁷ Met de hand geschreven aantekeningen op de aanvraagformulieren van Joodse immigranten waren er tijdens de Grote Oorlog impliciet op gericht te verhinderen dat zij het Zwitserse staatsburgerschap zouden verkrijgen. In 1919 werd op die aanvragen van Joden zelfs het stempel van de davidster aangebracht, al was men daar in de jaren dertig al weer van afgestapt.

De bolsjewistische revolutie speelde vermoedelijk ook een rol bij het onder de Zwitsers aanwakkeren van de argwaan jegens buitenlanders. Overigens had Vladimir Lenin tijdens de Eerste Wereldoorlog als balling in Zwitserland gewoond; in 1917 was hij teruggegaan naar Rusland om daar leiding te geven aan de revolutie. Hoewel Lenin niet Joods was, werden de bolsjewieken in antisemitische vlugschriften die in Zwitserland en ook elders werden verspreid, herhaaldelijk met de Joden in verband gebracht, wat de verdenkingen nog ernstiger maakte. Ironisch genoeg zou de revolutie tot gevolg hebben dat er veel Russen naar Zwitserland vluchtten om aan de bolsjewieken te *ontkomen*.

Overigens zouden ook de felste antisemieten hun houding veranderen ten opzichte van Joden die bereid waren zich aan te passen aan de Zwitserse levenswijze. Heinrich Rothmund had sinds de oprichting in 1919 aan het hoofd gestaan van de federale Vreemdelingenpolitie en hij zou het anti-Joodse beleid in Zwitserland tijdens het Interbellum belichamen. Toch liet Rothmund niet na erop te wijzen dat zijn opstelling ten aanzien van de Joden niet gold voor degenen die bereid waren te assimileren. Zijn vijandigheid, zo benadrukte hij, was gericht tegen de zogenoemde *Ostjuden* met hun rare gebruiken en kleren. In een toespraak tot het parlement, die ging over maatregelen om het beleid ten aanzien van Zwitserse Joden te normali-

seren, zei Rothmund: ‘Zoals u ziet, zijn wij uiteindelijk niet zulke verschrikkelijke monsters, maar dat we niet iedereen over ons heen laten komen – en dan met name niet de *Ostjuden*, die, zoals bekend, dat steeds weer proberen omdat ze denken dat een rechte lijn krom is – is een standpunt dat waarschijnlijk geheel in lijn is met dat van ons Zwitserse volk.’¹⁸

Hoewel ze door haar huwelijk met Isaac het Zwitserse staatsburgerschap had verkregen, zou Recha Sternbuch, en met haar alle *haredim*, vast en zeker onder de categorie zijn gevallen die Rothmund had gereserveerd voor de *Ostjuden* die zo ver afstonden van de Zwitserse levenswijze. Recha voelde zich inderdaad als een vreemdeling toen ze in Sankt Gallen aankwam om er een gezin te stichten. Maar ze was vastbesloten in haar nieuwe tehuis dezelfde sfeer van gastvrijheid te scheppen die ze kende van het gezin Rottenberg in Antwerpen. En lang duurde het ook niet. De meeste huizen in de onmiddellijke omgeving van de woning van de Sternbuchs hadden geen warm stromend water. Het water werd verwarmd met behulp van gas, maar dat was op rantsoen en er moest zuinig mee worden omgesprongen. Recha liet haar oudere en armere burens weten dat ze in haar huis terecht konden voor de was en voor een bad.¹⁹ Wanneer er ergens een baby werd geboren, stond Recha als eerste op de stoep bij de nieuwe moeder om te helpen, ook al had ze nu een kind van haarzelf, Avrohom – in 1929 geboren. Ook stortte ze zich op charitatieve doelen en dat werd ook buiten Sankt Gallen al gauw bekend.

In 1933 kwamen, met een tussenpoos van vijf weken en zo’n 6500 kilometer van elkaar, twee mannen in hun respectieve landen aan de macht: Adolf Hitler werd op 30 januari tot kanselier van Duitsland benoemd en Franklin Delano Roosevelt werd op 4 maart geïnaugureerd als president van de Verenigde Staten. De installatie van die machthebbers zou al gauw verregaande consequenties hebben voor de rest van de wereld. Maar in Zwitserland veroorzaakte de opkomst van de nazi’s nauwelijks een rimpeling in de vijver, en al helemaal niet bij de Sternbuchs.

Als onmiddellijk gevolg van Hitlers machtsovername vlak om de hoek in Duitsland begonnen nu twee soorten vluchtelingen Zwitserland binnen te komen: 1) politieke activisten die tegen het regime gekant waren – communisten en sociaaldemocraten – en die al voor de machtsgreep last hadden gehad van vervolging en fysiek geweld van de kant van de bruinhemden; 2) een gering maar vrij gelijk blijvend aantal Joden dat de tekenen des tijds al vroeg